

MNIEJSZOŚĆ ORMIAŃSKA W MAŁOPOLSCE

Kim są Ormianie?

Ormianie to mieszkańcy Armenii zaliczani do ludów indoeuropejskich, z historycznego punktu widzenia wiązani z tzw. ruchami kimmeryjskimi¹. Termin *Ormianie* to nazwa staropolska, która pojawiła się w źródłach w XIV wieku². Pierwowzorem powszechnie stosowanej nazwy *Armenia* jest forma *Armenija*, która pojawiła się w staroperskich napisach klinowych, pochodzących z końca VI wieku p.n.e.³. Termin *Armenia* nie ma ormiańskiej genezy, a pochodzi od etnonimu *Armen*. U starożytnych Greków funkcjonowało określenie *Armenioi* (*Armeńczycy*)⁴, w staroperskim *Armina* i *Arminya* (nazwa prowincji wchodzącej w skład państwa Achemenidów), a w łacinie – *Armenia* (jako państwo⁵ a potem prowincja). Sami Ormianie określają siebie terminem *Hayowie*, zaś swój język – *hayerēn* lub *Hajoc lezu*, co dosłownie oznacza język Ormian. Nazwa własna Armenii brzmi: *Hakakan Hanrapetutjun*, przy czym wyraz *hanrapetutjun* jest neologizmem utworzonym jako odpowiednik słowa „republika”. Na terytorium Armenii prócz wspomnianej nazwy występuje również jej odpowiednik w formie dopełniaczowej: *Hajastani Hanrapetutjun*. Termin *Hajastan* w tłumaczeniu oznacza kraj Hajka – protoplasty i mitycznego bohatera Armenii.

¹ Historykom znane są dokumenty wskazujące, iż pierwsze związki plemienne i formacje państwowe zaczęły powstawać na obszarach Wielkiej Armenii od połowy III tys. p.n.e. Były to plemiona: Nairi (Nairowie), Hajasa (Hajasowie), a nieco później Armani (Armenowie). Te trzy związki stanowiły podstawowy trzon późniejszej ludności Armenii.

² W akcie lokacyjnym miasta Lwowa z 1356 roku, wydanym przez króla Kazimierza Wielkiego, pojawia się termin *Ormenis: aliis genibus, hanibitantibus in eadem civitate, videlicet Ormenis*, co tłumaczone jest: „innym narodom zamieszkałym w tym mieście, a mianowicie Ormianom”. (K. S t o p k a, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*. Kraków 2000, s. 6.

³ Por. K. S t o p k a, op. cit., s. 6; por. też. S. M. L a n g, *Armenia kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975, s. 105.

⁴ U Herodota (VII 73) Armeńczycy, jako lud mieszkający w imperium perskim, brali udział w wyprawie Kserksesa na Grecję w 480 r. p.n.e. Terminem tym posługiwał się również Hekateusz z Miletu około 500 roku p.n.e. (S. M. L a n g, op. cit., s. 105).

⁵ Np. Strabon (XII 11, 9) wspominał o królu Armenii, Tigranesie Wielkim (95–55 p.n.e.), Plutarch (*Żywot Lukullusa*) pisał o tym samym Tigranesie, władcy Armenii i sojuszniku Mitydatesa VI oraz o wojnie Lukullusa z Tigranese, a na mapie Klaudiusza Ptolemeusza (II w.) mamy zaznaczony kraj Armenia Maior.

Migracja z Armenii do Polski – rys historyczny

Cechą ormiańskiego narodu z pewnością jest mobilność przestrzenna, która obecnie szacowana jest pod względem ilościowym na 2/3 narodu. Szukając przyczyn intensywnych migracji Ormian wskazać można kilka nakładających się czynników, wśród których do najważniejszych należą: warunki naturalne, położenie kraju oraz sytuacja polityczna. Trudne warunki na terytorium Armenii dla rozwoju rolnictwa sprawiły, że podstawowymi obszarami ormiańskiej aktywności stało się rzemiosło i handel. Druga grupa czynników wynikała z położenia Armenii na styku szlaków handlowych Wschodu i Zachodu, co umożliwiała ormiańskim kupcom aktywne uczestnictwo w wymianie handlowej oraz osiedlanie się przy centrach handlowych. Pomimo, iż sami Ormianie swój pobyt na ziemiach polskich wiążą ze zdobyciem Ani przez Turków seldżuckich (XI w.) i późniejszymi prześladowaniami, to dokumenty źródłowe ukazują przede wszystkim ekonomiczne podłoże migracji tego narodu do Polski. Królowie polscy, począwszy od Kazimierza Wielkiego, przez Władysława Jagiełłę, czy Jana III Sobieskiego przyznawali Ormianom szereg sądowniczych i religijnych przywilejów oraz swobód obywatelskich⁶. Dzięki temu Ormianie posiadali nie tylko niezależność religijną opartą na własnej organizacji, ale również odrębny samorząd, sąd i szereg prerogatyw handlowych⁷. Dzięki uzyskanym przywilejom pozycja Ormian w Polsce w tym okresie czasu była bardzo wysoka.

Znaczącym wydarzeniem w życiu Ormian było zawarcie unii religijnej z Rzymem. 24 października 1630 roku biskup Nikołaj Torosowicz złożył publiczne wyznanie katolickiej wiary i przyrzekł posłuszeństwo Kościołowi rzymskokatolickiemu⁸. Do tego czasu Ormianie polscy przynależeli do Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, jednego z kościołów przedchalcedońskich wschodnich, nazywanych orientalnymi, bądź ortodoksyjnymi. Oficjalna nazwa tego kościoła wywodzi się z przekonania o apostoelskiej spuściźnie św. Tadeusza i Bartłomieja. Równie ważnym wydarzeniem o znaczeniu religijnym było podpisanie w 1925 roku konkordatu pomiędzy Polską a Stolicą Apostolską. Od tej pory

⁶ W 1356 roku Ormianie dostali prawo odrębności sądowniczej i wyznaniowej, co dało im możliwość wymierzania sprawiedliwości zgodnie z własną tradycją i zwyczajami oraz odprawiania mszy zgodnie z własnym obrzędkiem.

⁷ W roku 1519 został zatwierdzony przez króla Zygmunta I tzw. *Statut Ormian polskich*, dotyczący mieszkańców Lwowa. Stał się on obowiązujący również dla innych gmin, znajdujących się w rękę Ormian. Był to – zaadaptowany do warunków polskich – tak zwany *Datastanagirk*, zbiór prawa ormiańskiego z XII wieku autorstwa Mechitara Gosza. Po przetłumaczeniu na język łaciński, polski i kipczacki został wzbogacony o elementy prawa niemieckiego, statutów Kazimierza Wielkiego i statutu wareckiego z 1423 roku. W roku 1604 statut został uzupełniony o dodatkowe artykuły tzw. *Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego*. Por. M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław–Kraków–Gdańsk 1977, s. 159.

⁸ W zobowiązaniu pisał: „Ja, biskup ormiański Nikołajos, z własnej nieprzymuszonej woli łączę się z Kościołem rzymskim i wraz z wszystkimi swymi wiernymi uznaję władzę papieża i przyrzekam spełniać wszystkie jego rozkazy”. A r a k e l z T e b r y z u, *Księga Dziejów*, Warszawa 1981, s. 306.

finansowanie ormiańskiego kleru należało do rządu polskiego, co przyczyniło się do wzrostu aktywności działań duchowieństwa. W tym czasie jurysdykcja arcybiskupa lwowskiego została rozciągnięta na wszystkich Ormian w Polsce. W XVIII wieku Ormian można było spotkać w wielu miejscowościach. Ich szacunkowa liczba wynosiła w tym czasie około trzech tysięcy.

Kolejne ożywienie ormiańskiego środowiska nastąpiło po zakończeniu I wojny światowej⁹. Wybuch II wojny światowej oraz idące za tym zmiany przerwały okres dobrej koniunktury dla ormiańskiej diaspory w Polsce. Liczebność polskich Ormian żyjących w tym czasie na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej jest w literaturze przedmiotu różnie szacowana. Po akcji „Wisła”, w ramach repatriacji, przesiedlono na tzw. Ziemie Odzyskane, około 10 tysięcy osób ormiańskiego pochodzenia¹⁰. Przeniesienie Ormian przyczyniło się do rozproszenia środowiska i zaniku jego działalności. Ormianie osiedlali się przede wszystkim w większych miastach, zwłaszcza na Śląsku, chociaż wybierali również Bielsko-Białą, Lublin, Łódź, Trójmiasto, Warszawę i Kraków. Lata 1945–1980 to okres postępującej polonizacji i dezintegracji kulturowej tożsamości ormiańskiej. Działalność Ormian polskich w tym okresie koncentrowała się wokół instytucji religijnych. Ośrodkami ormiańskimi stały się parafie ormiańskokatolickie w Gliwicach, Gdańsku i Krakowie. W Gliwicach w 1956 roku dziekanem duszpasterstwa ormiańskiego został ksiądz Kazimierz Romaszkan, któremu kardynał Stefan Wyszyński przekazał funkcję ordynariusza dla Ormian katolików w Polsce. W Gdańsku, w kościele św. Piotra i Pawła – sanktuarium Matki Boskiej Stanisławowskiej msze w obrządku ormiańskim odprawiał ksiądz Kazimierz Filipiak, mianowany przez prymasa Glempa wikariuszem generalnym dla wiernych obrządku ormiańskiego. Po śmierci księdza Filipiaka duszpasterzem polskich Ormian został ksiądz Józef Kowalczyk. Pod swoją opieką miał on parafię gliwicką i duszpasterstwo krakowskie. W Krakowie w kościele św. Idziego msze ormiańskie odprawiał ks. Franciszek Jakubowicz.

Kolejne odrodzenie tożsamości i świadomości etnicznej polskich Ormian przypada na lata osiemdziesiąte. Jego efektem było powstanie organizacji ormiańskich. Przemiany, które nastąpiły po roku 1989 umożliwiły dalszy rozwój aktywności środowiska ormiańskiego. Dodatkowo w tym samym czasie nastąpiła znacząca zmiana w strukturze ormiańskiej zbiorowości ze względu na falę migracyjną tzw. „nowych” Ormian, którzy przybyli do Polski bezpośrednio z Armenii. Od tego czasu podstawowym kryterium podziału środowiska ormiańskiego w Polsce jest określenie przynależności do starej, bądź nowej imigracji, oparte o wyznacznik czasowy – moment przybycia do Polski.

⁹ Zauważalny był wówczas rozwój ormiańskiej tożsamości indywidualnej, ale również aktywizacja tożsamości zbiorowej tego środowiska. Efektem podejmowanych inicjatyw było powstanie Archidiecezjalnego Związku Ormian, Muzeum ormiańskiego i czasopisma „Posłaniec św. Grzegorza”, przemianowanego potem na „Gregorian”.

¹⁰ W 2007 roku prezydenci Polski i Ukrainy Lech Kaczyński i Wiktor Juszczenko we wspólnym oświadczeniu potępiли akcję obarczając winą reżim komunistyczny.

Koncepcje statusu wspólnoty ormiańskiej

Przyjęcie pewnych rozstrzygnięć definicyjnych, a tym samym ustalenie typu zbiorowości jaki reprezentują Ormianie w Polsce jest sprawą trudną. W stosunku do przybyszów, imigrantów, czyli osób przybywających przez dłuższy czas w Polsce stosuje się zazwyczaj takie określenia jak: „cudzoziemcy” i „obcokrajowcy”¹¹. Na ogół pojęcia te są stosowane zamiennie. O ile termin ten znajduje zastosowanie do nowej imigracji o tyle w odniesieniu do „starych” Ormian jest kategorią pustą. W tym drugim przypadku trafniejszym określeniem jest termin „Polacy ormiańskiego pochodzenia”, czy „polscy Ormianie”, które wskazuje na silną asymilację tej grupy z polskim narodem. „Starzy” Ormianie w Małopolsce to osoby których sytuacja życiowa jest ustabilizowana. W większości przypadków są to osoby starsze, dysponujące znaczną ilością czasu, z dorosłymi i samodzielnymi dziećmi. Sami uważają się za Polaków z ormiańskimi korzeniami, ich dzieci – jak się wydaje – już nawet o ormiańskich korzeniach nie pamiętają. Można powiedzieć, że charakterystyczną cechą tej grupy jest stałość i spójność, a ich zainteresowania koncentrują się wokół genealogii rodzinnej i ormiańskiej kultury. Z kolei „nowi” Ormianie dążą przede wszystkim do zapewnienia materialnego bytu swojej rodzinie. W sytuacji kiedy ich podstawowe potrzeby nie są zaspakajane dywagacje na temat ormiańskiej kultury, potraw, czy architektury są dla nich pozbawione znaczenia. Istotnym czynnikiem jest również fakt, że ormiańskie wzory kultury, ormiański sposób myślenia czy zachowania nie jest dla nich czymś oddzielnym lecz sprawą życia codziennego.

Szukając takiego terminu, który pozwala na określenie statusu całej wspólnoty Ormian bezsprzecznie można stwierdzić, iż jest to zbiorowość mniejszościowa. W naukowej literaturze problematyka mniejszościowa ujmowana jest na dwa sposoby: socjologicznie oraz historyczno-prawnie. Socjologiczne refleksje dotyczące mniejszości pojawiły się pod koniec ubiegłego stulecia¹². Autorstwo pierwszej socjologicznej definicji mniejszości przypisywane jest Louisowi Wirthowi. Dla tego autora mniejszość to:

grupa ludzi, którzy z powodu swych cech fizycznych lub kulturowych wyróżnieni są traktowaniem i którzy z tego powodu uważają się za przedmiot zbiorowej dyskryminacji¹³.

¹¹ W świetle prawa, zgodnie z definicją obowiązującym w polskim ustawodawstwie wewnętrznym i prawie międzynarodowym, cudzoziemcem jest osoba nie posiadająca obywatelstwa państwa przyjmującego. Porównaj na ten temat: *Studia o procesach migracji zagranicznych. Charakterystyka procesów migracyjnych*, (red.) S. Golińska, E. Marek, [Instytut Pracy i Spraw Socjalnych. Studia i Materiały], 1994, z. 3; G. Płachta, *Uwagi na temat pojęcia „cudzoziemiec” w świetle prawa karnego i prawa międzynarodowego*, „Państwo i Prawo”, 41: 1996, z. 9, s. 73–82.

¹² T. Paleczny, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, [w:] *Zbiorowy portret Polaków. Współczesne społeczeństwo polskie w perspektywie socjologicznej*, (red.) G. Babiński, T. Paleczny, Kraków 1997, s. 195.

¹³ L. Wirth, *The Problem of Minority Groups*, [w:] *The Science of Man in the World Crisis*, (red.) R. Linton, New York 1945, s. 347, cyt. za: *Zbiorowy portret...*, s. 195.

Konstytutywnym elementem tej definicji jest dyskryminacja. Wirth uznał, iż mniejszości w sposób obiektywny zajmują w społeczeństwie gorszą pozycję¹⁴. Na ten sam aspekt zwraca uwagę Michael G. Smith, który przyjmuje, że *mniejszość* to pojęcie opisujące zbiorowości w sytuacji upośledzenia¹⁵. Zgodnie z tezą tego autora decydującym kryterium wyodrębnienia grupy mniejszościowej jest świadomość poczucia owego upośledzenia w zbiorowej percepcji¹⁶. Wydaje się jednak, że dla uznania sytuacji mniejszościowej powszechnie przyjmowane jest kryterium ilościowe – większa liczebność grupy świadczy o jej większościowym charakterze, zaś mniejsza o mniejszościowym. Interesująca wydaje się być również koncepcja H. van Amersthoofa, która łączy omówione podejścia. Zdaniem tego autora mniejszość posiada trzy elementy konstytuujące: jest trwałą zbiorowością, umiejscowioną w obrębie populacji danego państwa; 2. liczebna pozycja mniejszości uniemożliwia jej efektywne uczestnictwo w procesie politycznym; 3. zajmuje obiektywnie upośledzoną pozycję w systemie prawnym, systemie edukacyjnym, na rynku pracy i na rynku mieszkaniowym¹⁷.

Drugi sposób podejścia do sytuacji mniejszościowej to perspektywa historyczno-prawna. Większość konstruowanych w świetle tej perspektywy definicji mniejszości ma charakter normatywny. Ich podstawowym celem jest stworzenie zasad prawnych, pozwalających zapewnić członkom danej mniejszości ochronę prawną, a także ustalenie jej praw i obowiązków¹⁸. Pomimo uchwalanych regulacji prawnych w Polsce przez długi czas brak było obowiązujących definicji takich pojęć jak „mniejszość narodowa” i „mniejszość etniczna”. Ustawa ta została uchwalona dopiero 6 stycznia 2005 r.¹⁹. Reguluje ona sprawy związane z zachowaniem i rozwojem tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych, a także sposoby realizacji zasady równego traktowania osób,

¹⁴ L. Wirth, op. cit., za: M.G. Smith, *Mniejszości: problemy i propozycja ich rozwiązania* [w:] *Sytuacja mniejszościowa i tożsamość*, (red.) Z. Mach, A.K. Paluch, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Socjologiczne”, 1992, nr 15, s. 44.

¹⁵ M.G. Smith, op. cit., s. 44.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ H. van Amersthoof, [w:] M.G. Smith, op. cit., s. 51.

¹⁸ W Polsce obowiązują wiele akt prawa międzynarodowego, regulujących prawa mniejszości. Są to między innymi: *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności* (4 listopada 1950 r.), *Międzynarodowa Konwencja w Sprawie Likwidacji Wszelkich Form Dyskryminacji Rasowej* (7 marca 1966 r.), *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych* (16 grudnia 1966 r.), czy *Konwencja Praw Dziecka* (20 listopada 1989 r.). Za najważniejszy europejski dokument regulujący prawa mniejszości narodowych uznawana jest *Konwencja ramowa Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych*, podpisana przez Polskę w 1995 r., a ratyfikowana 12 maja 2003 roku. Polska podpisała również *Europejską kartę języków regionalnych lub mniejszościowych*. Z perspektywy mniejszości zamieszkujących Europę środkową i południową ważnym dokumentem jest również *Instrument inicjatywy środkowo-europejskiej ochrony praw mniejszości*. Ze wszystkimi sąsiadami Polska podpisała również traktaty dwustronne, odwołujące się do zasady równorzędnych praw poszczególnych mniejszości narodowych.

¹⁹ *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, DzU, 2005, nr 17, poz. 1.

bez względu na pochodzenie. Za mniejszość w świetle tej ustawy uznaje się grupę obywateli, która jest „mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej”; „w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją”; „dąży do zachowania swojego języka, kultury, tradycji”; „ma świadomość własnej historycznej wspólnoty i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę”; „jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat”²⁰. W Polsce zgodnie z ustawą uznaje się następujące mniejszości narodowe: białoruską, czeską, litewską, niemiecką, ormiańską, rosyjską, słowacką, ukraińską i żydowską; natomiast do mniejszości etnicznych zaliczono: Karaimów, Łemków, Romów i Tatarów. Każdej osobie należącej do mniejszości przyznane jest prawo swobodnego podejmowania decyzji o przynależności (lub jej braku) do danej mniejszości. Zgodnie ze wspomnianą ustawą

nikt nie może być obowiązany, inaczej niż na podstawie ustawy, do ujawnienia informacji o własnej przynależności do mniejszości lub ujawnienia swojego pochodzenia, języka mniejszości lub religii, nikt też nie może być obowiązany do udowodnienia takiej przynależności²¹.

W środowisku ormiańskim zdania na temat statusu zbiorowości są podzielone. Część osób, w tym przede wszystkim „nowi” Ormianie uznaje się za mniejszość narodową. Oni są i czują się Ormianami mieszkającymi w Polsce. Z kolei „starzy” zasymilowani Ormianie polscy buntują się, zarówno przeciwko terminowi „mniejszość”, jak i krytykują słowo „narodowa”. Osoby te czując się Polakami równocześnie uznają swoją przynależność do większości społeczeństwa polskiego. O odmienności narodowej w ich przypadku w ogóle nie może być mowy.

Reasumując: 1. z socjologicznego punktu widzenia najbardziej zasadne jest stosowanie terminu mniejszość etniczna, przyjmując pośrednio koncepcje terminologiczne G. Babińskiego²² i A. Kłoskowskiej²³ i uznając Ormian w Małopolsce za zbiorowość etniczną o kulturze częstkowej i imigranckim rodowodzie; 2. z perspektywy prawnej najbardziej adekwatny w stosunku do tej zbiorowości jest termin „mniejszość narodowa”.

Działalność organizacyjna Ormian w Krakowie

Pierwszą powojenną organizacją Ormian w Polsce było założone w 1980 roku w Krakowie Koło Zainteresowań Kulturą Ormian (KZKO) działające przy Polskim Towarzystwie Ludoznawczym. Powstało ono na fali odrodzenia etnicznego tego środowiska.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² G. B a b i ń s k i, *Metodologiczne problemy badań etnicznych*, Kraków 1998; idem, *Etniczność*, [w:] *Encyklopedia socjologii*. T. 1: A–J, Warszawa 1998, s. 191 i nast.; idem, *Metodologia a rzeczywistość społeczna. Dylematy badań etnicznych*, Kraków 2004.

²³ A. K ł o s k o w s k a, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 19–21.

W 1990 roku w Krakowie zarejestrowano społeczno-kulturalne stowarzyszenie pod nazwą Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne (OTK). Organizacja ta funkcjonuje do dnia dzisiejszego. Kierowana jest przez zarząd wybierany przez Walne Zgromadzenie raz na cztery lata. Prezesem OTK jest Adam Terlecki. Zgodnie ze statutem stowarzyszenia, jego celem jest

prowadzenie działalności społeczno-kulturalnej dla zapoznania społeczeństwa polskiego z kulturą, historią i społecznymi problemami Ormian. Powyższe cele Towarzystwo realizuje poprzez:

1. inicjowanie, organizowanie i popieranie przedsięwzięć popularyzatorskich, kulturalnych, naukowych, wydawniczych, turystycznych, gospodarczych i handlowych,
2. współpracę z instytucjami państwowymi i organizacjami społecznymi działającymi na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Armenii, oraz innych państw.

Działalność stowarzyszenia finansowana jest ze składek członkowskich, dotacji i darowizn. Stowarzyszenie oprócz reprezentacji ormiańskiej zbiorowości dąży równocześnie do integracji wewnętrznej poprzez włączenie w swoją aktywność stałych comiesięcznych spotkań członkowskich. W ich trakcie prowadzone są odczyty dotyczące Armenii i Ormian. Miłym akcentem są organizowane corocznie spotkania opłatkowe. Równocześnie organizacja wspiera wszelkie inicjatywy mające na celu promocję ormiańskiej historii i kultury oraz pomoc osobom o ormiańskim pochodzeniu. Od 1993 roku OTK wydaje „Biuletyn OTK”, w którym znajdują się prócz wspomnianych referatów również relacje z ormiańskich wydarzeń, wspomnienia, opinie i streszczenia książek oraz wszelkie inne doniesienia dotyczące spraw ormiańskich. „Biuletyn” jest rozprowadzany wśród zainteresowanych drogą pocztową. Zakup poszczególnych zeszytów możliwy jest również w trakcie zebrań i różnych imprez kulturalnych. W Krakowie została założona również fundacja Ararat, która prócz integracji diaspory ormiańskiej wyznacza sobie cel „ukazywania Armenii jako kolebki chrześcijaństwa” oraz prezentację jej „dorobku kulturalnego, artystycznego i naukowego w świecie”.

Centrum organizacyjnym jest również filialny kościół kapituły katedralnej na Wawelu pod wezwaniem Bożego Miłosierdzia, znajdujący się w Krakowie u zbiegu ulic Bożego Miłosierdzia, Felicjanek i Smoleńsk. W kościele tym dwa razy w miesiącu odprawiane są msze w obrządku ormiańskim przez księdza Tadeusza Isakowicza-Zaleskiego, duszpasterza Ormian w Polsce południowej. Częstość miejscem spotkań jest również barokowy kościół św. Mikołaja przy ulicy Kopernika, gdzie został ustawiony *chaczkar* – specyficzny element kultury ormiańskiej, o którym szerzej wspomnę w dalszej części artykułu.

Hajloc lezu i jego rola dla Ormian

Do rdzennych wartości kultury danej zbiorowości z pewnością można uznać jej język. Jest on istotnym nośnikiem kultury. Stanowi swoisty pomost międzypokoleniowy, umożliwiający nie tylko wymianę informacji na tematy życia codziennego, ale także historii, tradycji, literatury, religii, czy sztuki.

Armenia jest krajem w którym do języka, pisma i piśmiennictwa przywiązuje się bardzo dużą wagę. Przodkowie Ormian posługiwali się językiem określanym w literaturze przedmiotu terminem *praormiański* bądź *staroormiański*. Wiadomo, iż język ten należał do indoeuropejskiej rodziny językowej, natomiast brak jest informacji dotyczących jego struktury²⁴. Nazwa własna języka ormiańskiego brzmi *hajoc lezu* (dosł. ormiański język), terminem często spotykanym jest również *hajaren*, co można przetłumaczyć jako „po ormiańsku”. Ojcem języka, kultury i literatury ormiańskiej jest Mesrop Masztoc (361–440), twórca ormiańskiego alfabetu, który jest w użyciu do dnia dzisiejszego. Wprowadzenie własnego alfabetu wpłynęło na rozwój języka, a w świadomości Ormian stało się wyznacznikiem tożsamości i przywiązania do tradycji narodowej. Wraz z upowszechnieniem chrześcijaństwa, ormiańskie pismo stało się narzędziem w rękach Kościoła, dającym możliwość szerszego rozprzestrzeniania ideologii chrześcijańskiej. Równocześnie stanowiło instrument krzewienia idei walki przeciwko obcym.

Język ormiański w diasporze krakowskiej stanowi istotny czynnik zróżnicowania środowiska ormiańskiego. Dzieli je na starą i nową imigrację. Przedstawiciele pierwszej grupy nie mieli szans na poznanie języka ormiańskiego w toku pierwotnej socjalizacji, ponieważ ich przodkowie utracili umiejętność porozumiewania się w tym języku jeszcze zanim osiedlili się w Polsce. Brak znajomości języka ormiańskiego z pewnością stanowił istotną przyczynę postępującej asymilacji wśród tej grupy Ormian oraz szybkiego uznania języka polskiego za język ojczysty.

Odmienne sytuacja wygląda w środowisku nowej imigracji. Dla nich język ormiański stanowi wartość rdzenną (w myśl koncepcji Jerzego J. Smolicza)²⁵. Imigranci ormiańscy ze zdziwieniem i dużą nieufnością podchodzą do tych osób, które określają siebie jako Ormian, natomiast nie potrafią porozumieć się w języku ormiańskim. Dla nich znajomość języka jest nie tylko gwarantem skutecznej komunikacji, ale również elementem swojskości. Nowa imigracja wykorzystuje język ormiański w zasadzie w czterech sytuacjach: w domu rodzinnym (zazwyczaj), we własnym środowisku przy okazji spotkań towarzyskich, w trakcie zajęć szkoły ormiańskiej oraz w trakcie mszy (staroormiański *grabar*), co wskazuje nie tylko na jego komunikacyjną, edukacyjną ale również symboliczną funkcję. Przywiązują oni znaczną wagę do znajomości języka ormiańskiego, pragną również aby ich dzieci się go uczyły. Szczególne uznanie w środowisku zyskują małżeństwa mieszane, którym udaje się uczyć dzieci języka ormiańskiego. W celu zachowania języka, albo w ogóle jego nauczania niektórzy zapisują swoje dzieci do ormiańskiej szkoły.

Pomimo dużego znaczenia, jakie dla Ormian ma język ormiański w porównaniu z innymi mniejszościami wykazują się oni znaczną dbałością o szybkie i biegłe przyswojenie języka nowego kraju co wydaje się być cechą dystynktywną tego narodu.

²⁴ A. Pi s o w i c z, *Języki Ormian wczoraj i dziś*, Kraków 1991 (broszura wydana z okazji Ogólnopolskiego spotkania środowiska ormiańskiego w Krakowie, 15 czerwca 1991 r.), s. 8.

²⁵ J. J. S m o l i c z, *Język jako wartość rdzenna*, [w:] *Oblicza polskości*, (red.) A. K ł o s k o w s k a, Warszawa 1990, s. 211.

Ormiańska szkoła w Krakowie

Świadomość zagrożenia asymilacyjnego spowodowała konsolidację środowiska Ormian krakowskich i podjęcie działań w celu utworzenie ormiańskiej szkoły. Starania zostały zakończone pomyślnie i od 2004 roku przy Ormiańskim Towarzystwie Kulturalnym rozpoczęła działalność sobotnia szkoła dla dzieci ormiańskich otworzona w oparciu o *Rozporządzenie Ministerstwa Edukacji i Sportu z 3 grudnia 2002 roku*. Z ramienia OTK opiekunem szkoły jest Gohar Khachatryan. Zajęcia dla grupy 20 dzieci odbywają się raz w tygodniu w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej przy ulicy Rajskiej. Dla dzieci podzielonych na dwie grupy (starszych i młodszych) prowadzone są zajęcia z języka ormiańskiego pisanego i mówionego, z historii Armenii, muzyki i tańca. Zadaniem szkoły jest podtrzymanie poczucia tożsamości narodowej i kulturowej, praktyczna nauka języka ormiańskiego oraz tworzenie więzi rówieśniczej wśród młodego pokolenia. Dzieci ze szkoły ormiańskiej biorą udział w uroczystościach organizowanych dla społeczności Ormian śpiewając, tańcząc, deklamując wiersze. Jak podkreślają sami Ormianie zajęcia w szkole przynoszą wiele korzyści, prócz integracji środowiska dają dzieciom oparcie i poczucie, że nie są „inni”. Równocześnie dzieci przyswajają sobie ormiańskie wzory zachowania i inne elementy tradycji.

Genocyd – element pamięci kulturowej

24 kwietnia Ormianie we wszystkich krajach obchodzą tragiczną rocznicę ludobójstwa Ormian z 1915 roku określanego jako genocyd, pierwszy holocaust XX wieku, czy rzeź Ormian. Ormianie z wielkim bólem wspominają wydarzenia dotyczące tamtego okresu, kiedy w wyniku tureckich akcji eksterminacyjnych większość z nich straciła kogoś z rodziny, bądź z dalszych krewnych. Dbałość o pamięć zamordowanych wpisała się na stałe nie tylko w ormiańską pamięć historyczną, ale również w ormiańską tożsamość kulturową, tworząc więź społeczną i poczucie wspólnoty losu. Ormianie uznają za swój obowiązek dbać o przekaz informacji o tej tragedii narodowej. Corocznie dzień 24 kwietnia obchodzony jest jako Dzień Pamięci Zagłady. Obchody rocznicy *genocydu* uznane są za oficjalne święto narodowe. W tym dniu w Armenii każdy Ormianin powinien udać się do znajdującego się na wzgórzu pomnika, oddać cześć ofiarom, zostawiając symboliczny kwiatek, zapalając świecę, pogrążyć się na chwilę w refleksji lub pomodlić. Miejszem szczególnie związanym z tymi wydarzeniami jest kompleks memorialny, pomnik ludobójstwa – *Dzidzernagapert* (dosłownie: „jaskółcza twierdza”) wybudowany po wielu staraniach w 1965 roku.

Uroczystości związane z pamięcią o genocydzie celebrowane są również w Krakowie. W rocznicę masakry Ormian przedstawiciele starej i nowej imigracji, jak również przyjaciele Ormian gromadzą się na uroczystych nabożeństwach w intencji ofiar ludobójstwa i składają kwiaty pod krakowskim *chaczkarem*. Warto zaznaczyć, że 19 kwietnia 2005 roku w dziewięćdziesiątą rocznicę ludobójstwa Ormian sejm polski przyjął przez aklamację uchwałę w myśl której „pamięć o ofiarach tej zbrodni i jej potępienie jest moralnym obowiązkiem całej ludzkości, wszystkich państw i wszystkich ludzi dobrej woli”.

Krakowski chaczkar

Słowo *chaczkar* w tłumaczeniu oznacza „kamień krzyżowy”, nazywany również „kwitnącym” lub „kwietnym krzyżem”. *Chaczkary* stanowią przykład architektury specyficznej dla kultury ormiańskiej. Za pomocą *chaczkaru* – w tradycji ormiańskiej – upamiętnia się zarówno ważne wydarzenia o znaczeniu historycznym, jak również zmarłe osoby. Pełniły one też rolę nagrobków. Dla Ormian widok *chaczkaru* oznacza, iż jest to miejsce święte, krzyż postawiony w celu wyznania wiary, oddania czci, czy pamięci po zmarłym. Należy zatem zachować skupienie, oddać się kontemplacji lub zmówić modlitwę.

Krakowski *chaczkar* został postawiony jako pierwszy w Polsce. Pomysł powstania pomnika narodził się w 2003 roku, kiedy po zakończeniu uroczystości związanych z rocznicą *genocydu* ówczesny ambasador Armenii – Aszot Hovakimian – rozmawiając z prezydentem Krakowa wyraził żal, iż polscy Ormianie nie mają miejsca, gdzie mogą czcić swoich zmarłych. Kamień ormiański został postawiony zgodnie z projektem Jacka Chrząszczewskiego. Wybrane dla *chaczkaru* miejsce na terenie parafii św. Mikołaja w Krakowie związane jest z wieloletnią tradycją obchodów uroczystości ormiańskich. 17 kwietnia 2004 roku kardynał Franciszek Macharski dokonał uroczystego poświęcenia obelisku. *Chaczkar* upamiętnia 700-lecie obecności Ormian w Polsce, ludobójstwo Ormian w 1915 roku w Turcji oraz pamięć Ormian pomordowanych w czasie II wojny światowej. Postawienie pomnika miało olbrzymie znaczenie dla środowiska ormiańskiego, konsolidując starą i nową imigrację. Symboliczne znaczenie tego wydarzenia oddają słowa Aszota Hovakimiana, które padły podczas uroczystości stawiania monumentu: „Chrystus zmartwychwstał, dzisiaj w Krakowie zmartwychwstał naród ormiański”.

Zakończenie

Broniąc się przed zalewem informacyjnym umysł człowieka przeprowadza proces kategoryzacji, który polega na dokonywaniu pewnych uproszczeń poprzez klasyfikowanie wiadomości w odpowiednie kategorie. Ludzie posługują się pewnymi schematami, których nie konfrontują z rzeczywistością. W ten sposób pojawiają się stereotypy między innymi dotyczące innych narodów. W Polsce funkcjonuje negatywny stereotyp Ormianina związanego z działalnością przestępczą, mafijną pomimo, iż konflikty z prawem Ormian nowej generacji najczęściej dotyczą nielegalnego pobytu oraz działalności handlowej w zakazanych miejscach.

Wielu Ormian, którzy wszystko stracili bądź sprzedali swój majątek aby wyjechać z Armenii, nie miało środków finansowych ani na funkcjonowanie w Polsce, ani też na powrót do ojczyzny. Nielegalny pobyt w nowym kraju mógł zakończyć się dla nich w każdej chwili deportacją. Sytuację zagrożenia nieznacznie zmieniła *Ustawa o cudzoziemcach z 13 czerwca 2003*, na podstawie której można było składać wnioski abolicyjne dwóch typów. Osoby podchodzące do tzw. „małej” abolicji, które przebywały w Polsce nielegalnie, a chciały wrócić do swojego kraju mogły to zrobić nie obawiając się żadnych konsekwencji. Skorzystało z niej 26 Ormian. Abolicja „duża” dotyczyła osób o nieuregulowanym statusie prawnym, które chciały pozostać w Polsce. Zalegalizować swój pobyt mogły tylko te osoby, które potrafiły udokumentować swój pobyt w Polsce od 1997 roku. Równocześnie należało przedstawić tytuł prawny do lokalu mieszkalnego

oraz oświadczenie o możliwości pracy. O wniosek abolicyjny wystąpiło 431 Ormian. Wydawało się, iż ogłoszenie powtórnej abolicji pozwoli Ormianom przebywającym nielegalnie na terytorium Polski uzyskać prawomocny status, a tym samym poprawić swoje warunki i zapewnić stabilniejszą pozycję. Wielu z nich nie skorzystało z pierwszej możliwości obawiając się represji. Pomimo możliwości przystąpienia do drugiej abolicji również i w tym przypadku ilość wniosków była nieduża. Do połowy stycznia 2008 roku tylko 58 Ormianom udało się zalegalizować swój pobyt, a 28 osób dostało w wyniku postępowania administracyjnego odpowiedź negatywną.

Fakt, iż z abolicji skorzystał tylko znikomy odsetek osób wykazać można porównując ilość złożonych wniosków abolicyjnych z liczbą Ormian przebywających na terenie Polski. Przyjmuje się, że w Polsce przebywa 40–80 tysięcy Ormian, w tym około 8 tysięcy ze starej imigracji. Zgodnie z oficjalnymi danymi pochodzącymi z *Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań*, który odbył się w 2002 roku, narodowość ormiańska zadeklarowały 1082 osoby, w tym 262 posiadające obywatelstwo polskie. 816 osób takiego obywatelstwa nie posiadało, a statusu czterech osób nie ustalono. Używanie języka ormiańskiego, jako języka domowego zadeklarowały 872 osoby, w tym 321 obywateli RP oraz 549 osób bez polskiego obywatelstwa. Pomimo, iż spis zawierał pytanie o narodowość, to nie dał on pełnego obrazu sytuacji. Pytanie to miało charakter dychotomiczny w postaci określić: narodowość polska lub niepolska. Z tego względu dla przedstawicieli starej imigracji wypełnienie ankiety stanowiło trudność ze względu na brak kategorii pośredniej (narodowość polsko-ormiańska). Do spisu powszechnego nie przystąpiły osoby z nowej imigracji, ze względu na możliwe dalsze konsekwencje wynikające z zamieszkiwania w Polsce bez uregulowanej sytuacji prawnej.

Polacy często zapominają o ormiańskim wkładzie w kulturę polską. Wśród osób z ormiańskim rodowodem wymienić można między innymi: Teodora Axentowicza, Sadoka Barącz, Zbigniewa Cybulskiego, Annę Dymną, Adama Hanuszkiewicza, Zbigniewa Herberta, Jerzego Kawalerowicza, Ignacego Łukasiewicza, Olgierda Łukaszewicza, Roberta Makłowicza, Grzegorza Piramowicza, Juliusza Słowackiego, Szymona Szymonowica, czy Józefa Teodorowicza. Również nowa imigracja stopniowo wpisuje się w polską kulturę przykładowo Aida, czy Wahan Geworgian. Jak widać w Ormianach drzemie potencjał, który może służyć nie tylko partykularnym interesom niewielkiej grupy społecznej, ale także wszystkim Polakom pozytywnie zapisując karty polskiej historii.